

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi
Analysis of Some Shazz (Odds) Ideas Imputed to Mujahid Ibn. Jabr

Murat ORAL

Arş. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Research Asst. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Türkiye
muratoral@mku.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6289-1572>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 23/05/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 23/07/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Oral, Murat. “Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim/October 2022), 659-675.
<https://doi.org/1031121/tader.1120206>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Mücâhid b. Cebr, tabî'n neslinin önde gelen tefsircilerinden biridir. O, pek çok İslam bilgini tarafından tefsirde bir hüccet olarak kabul görmüştür. Bununla birlikte Mücâhid, tefsirle ilgili bazı görüşlerinde cumhura veya İslam bilginlerinin üzerinde söz birliği ettiği görüşlere muhalefet etmekle itham edilmiştir. "Rü'yetullah, Makâm-ı Mahmûd ve mesh" konularıyla ilgili görüşleri, eleştiriye maruz kalan başlıca görüşleridir. Söz konusu görüşlerin isnat ve metin yönünden incelenmesi, görüşlerin Mücâhid'e nispetinin doğruluk oranının ve vahiy diliyle uyumunun ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. İlgili konudaki bilgi eksikliğinin giderilmesi amacıyla bu makalede, Mücâhid'in "rü'yetullah, Makâm-ı Mahmûd ve mesh" konularıyla ilgili görüşleri sırasıyla analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda Mücâhid'in rü'yetullah konusunda cumhura muhalefet etmediği ve rü'yetullahı inkâr ettiği şeklinde aktarılan rivayetlerin ona nispetinin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Yine Mücâhid'in Makâm-ı Mahmûd'u "Hz. Muhammed'in arşa oturtulması" şeklinde yorumladığını bildiren rivayetlerin, isnat zincirindeki zayıf raviler nedeniyle sorunlu olduğu ortaya konulmuştur. Bu konuda da Mücâhid'in cumhur gibi düşündüğü ve Makâm-ı Mahmûd'u "şefa'at" olarak yorumladığı tespit edilmiştir. Üçüncü bölümde ise "Cumartesi ashabinın maymunlara dönüştürülmesi, şekilsel değil sadece ahlaksal boyuttur" şeklinde Mücâhid'e nispet edilen görüşün ondan sahih bir şekilde aktarıldığı ifade edilmiştir. Bu görüş, modern döneme dek Mücâhid'den başkasına nispet edilmemiştir. Dolayısıyla o, maymunlara dönüşümün şekilsel olarak gerçekleştiği konusunda söz birliği eden İslam bilginlerine muhalefet etmiştir. Bu görüşün isnat analizinden sonra yapılan tutarlılık değerlendirmesinde onun, vahiy diliyle uyumlu olmayan hatalı bir görüş olduğu kanıtlarıyla ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Mücâhid, Rü'yetullah, Makâm-ı Mahmûd, Mesh, Şâz, Analiz.

Abstract

Mujahid ibn. Jabr is one of the leading commentators(mufasssirs) of the Tabi'un generation. He has been accepted as proof in tafsîr by many Islamic scholars. On the other hand, Mujahid was accused of dissenting on an idea that had already been agreed on by the consensus of Islamic scholars and the community. His views on the subjects of "Ru'yetullah, maqam-i mahmud and mesh" are the main areas that have been subjected to criticism. It is important to observe the views in terms of attribution and also text and reveal the accuracy of the views' ratio to Mujahid and their compatibility with the language of revelation(wahy). In this article, Mujahid's views on the subjects of "ru'yetullah, maqam-i mahmud and mesh" are analyzed in order to eliminate the lack of knowledge on the relevant subject. As a result of this analysis, it was understood that the information conveyed that Mujahid opposed the majority on ru'yetullah and denied ru'yetullah was incorrect. The Idea of "Prophet Muhammad sat on the arsh (throne of Allah)" imputed to Mujahid about maqam-i mahmud was incorrect and problematic due to weak narrators. This idea has been tried to prove. In this regard, it has been determined that Mujahid thought like the majority and interpreted the maqam-i mahmûd as " Shafa'ah "(intercession). In the third part, It has been stated that the idea of "Transforming the Saturday Companions into monkeys is only moral, not formal" attributed to Mujahid was transmitted in an authentical way. This view has not been attributed to anyone other than Mujahid until the modern period. Therefore, he opposed the Islamic scholars who agreed that the transformation into a monkey took place formally. In the consistency evaluation made after the imputation analysis of this opinion, it has been demonstrated with evidence that it is an erroneous view that is not compatible with the language of revelation (wahy).

Keywords: Tafsîr, Mujahid, Ru'yetullah, Maqam-i Mahmud, Mesh, Shazz, Analysis.

Giriş

Mekke tefsir ekolünün kurucusu olup Tercümânü'l-Kur'ân lakabını taşıyan İbn Abbâs'ın (ö.68/687-88) en güzide öğrencisi olan Mücâhid b. Cebr (ö.103/721), hocası İbn Abbâs'tan Kur'ân tefsirini defalarca dinlemiştir.¹ Mücâhid, aklına takılan yerlerde hocasını durdurur ve ilgili konuda ona sorular sorardı. Tefsir ilminde çok ileri bir seviyeye ulaşmış ve bu nedenle hem kendi döneminde yaşayan hem de ondan sonra gelen İslam bilginlerinin tak-

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubra*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/19; Ebû Muhammed b. Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dâ* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tuâsi'l-'Arabî, 1271/1952), 8/319.

dirini kazanmıştır. Öyle ki Nevevî (ö.676/1277) ve Zehebî (ö.748/1348) gibi bilginler, onun imameti konusunda ümmetin söz birliği ettiğini belirtir.² Mücâhid b. Cebr, İbn Abbâs'ın yanı sıra Ebû Hureyre (ö.58/678), İbn Ömer (ö.73/693), Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö.74/693-94) ve Câbir (ö.78/697) gibi önde gelen birçok sahabiden ilim öğrenmiştir. Tâvûs (ö.106/725), Hakem b. Uteybe (ö.115/733), 'Amr b. Dînâr (ö.126/744), Abdullah b. Ebî Necîh (ö.131/749), Mansûr b. Mu'temir (ö.132/750) ve A'meş (ö.148/765) gibi bilginler ondan rivayet aktarmıştır.³

Tefsir ilminde imam/önder kabul edilen Mücâhid b. Cebr, kitap ehlinde rivayet aktarmakla itham edilmiştir.⁴ Bu suçlamadan dolayı bazı kimseler, ondan rivayet aktarmaktan kaçınmıştır.⁵ Bununla birlikte Mücâhid'in eleştirildiği mesele, bundan ibaret değildir. Bilakis o, kendisinden önceki ve kendi dönemindeki müfessirlerin üzerinde söz birliği ettiği ayet tefsirlerine muhalefet etmesi sebebiyle de eleştirilmiştir.⁶ *Tefsîru Mücâhid* eserinin muhakkiki Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl, Mücâhid b. Cebr'den aktarılan isrâîlî rivayetlerin detaylı analizini yapsa da⁷ Mücâhid'e nispet edilen şâz görüşlerin üzerinde durmamıştır. Yine Mücâhid'e nispet edilen isrâîlî rivayetler, ülkemizde Abdulkadir Karakuş tarafından kaleme alınan "Mücâhid b. Cebr'in Tefsiri ve Tefsirindeki İsrailî Rivayetlere Yaratılışla İlgili Ayetler Bağlamında Bir Bakış" adlı makale örneğinde olduğu gibi ele alınmış olsa da Mücâhid b. Cebr'in şâz görüşleriyle ilgili herhangi bir bağımsız çalışma tespit edemedik. Söz konusu bilgi eksikliğini gidermek ve Mücâhid'in maruz kaldığı ithamların doğruluğunu araştırmak amacıyla onun bazı şâz görüşlerini incelemek uygun olacaktır. Bu bağlamda onun "ruyetullah, Makâm-ı Mahmûd ve mesh" konularıyla ilgili görüşleri/yorumları sırasıyla incelenecektir.

1. Rü'yetullah Yorumu

Rü'yetullah meselesi, Ehl-i Sünnet mensuplarıyla diğer mezheplerin arasında tartışma konusu olmuştur. Ehl-i Sünnet Allah'ın ahirette müminler tarafından görüleceğini savunurken, Hâricîler, Şia ve Mu'tezile ise bunun söz konusu olmayacağını iddia eder. Bahsi geçen ihtilafın etkileri, Kur'ân ayetlerinin tefsirine de yansımıştır. Örneğin Sünnî müfessirler, "Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır"⁸ ayetinde geçen "نَاطِرَةٌ" lafzının "bakarlar" anlamına geldiğini ve ayetin, müminlerin ahirette Allah'ı göreceğine dela-

² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerbu ve't-ta'dîl*, 8/319; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Tebzîbu'l-esmâi ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, ts.), 2/83; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/440.

³ Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *el-Kunâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, nşr. İmâdetu'l-Bahsî'l-İlmî (Medine: y.y., 1404/1984), 1/262; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, nşr. Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Usmâniyye (Haydarabad: y.y., 1393/1973), 5/419; Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Mende, *Fet-hu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-ekâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyâd: Mektebetu'l-Kevser, 1417/1996), 266; Ebu'l-Kâsım Ali b. 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-'Amravî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 57/17.

⁴ Abdulkadir Karakuş, "Mücâhid b. Cebr'in Tefsiri ve Tefsirindeki İsrailî Rivayetlere Yaratılışla İlgili Ayetler Bağlamında Bir Bakış", *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler: Kur'an İlimleri ve Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 1/655-670.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubra*, 6/20; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 57/29; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Sijeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Heyet (b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985), 4/451.

⁶ Zehebî, *Sijeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/455.

⁷ Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1410/1989), 150-170.

⁸ *Kur'an Yolu* (Erişim 15 Nisan 2022), el-Kiyâmet 75/22-23.

let ettiğini belirtirler.⁹ Mu‘tezilî Ahfeş (ö.215/830), Hâricî Huvvârî (ö.280/893) ve Şîî Tûsî (ö.460/1067) ise “تَنْظِرَةٌ” lafzının “beklerler” anlamına geldiğini savunurlar ve ayeti, “Allah’ın vereceği nimeti ve rızkı beklerler, sevabı/karşılığı beklerler” manasına gelecek şekilde yorumlarlar.¹⁰ Kadı Abdulcebbâr (ö.415/1025) ve Tabersî (ö.548/1154) gibi kimi müfessirler de mezheplerinin görüşünü savunurken bu ayetin tefsirinde Mücâhid b. Cebr’den aktarılan yorumdan söz ederler ve onu dayanak gösterirler.¹¹ Bu yoruma göre Mücâhid, ilgili ayeti “sevabı/karşılığı beklerler” şeklinde açıklar.¹²

Mücâhid’in bu görüşünü ilk nakleden müfessir olan Taberî (ö.310/923), söz konusu görüşü yedi farklı tarikten rivayet eder.¹³ Bu rivayetlerin kiminde Mücâhid, “sevabı bekler” açıklamasıyla yetinir, kiminde de bu açıklamasına “yaratıklarından hiçbir kimse onu görmez” ifadesini ekler. Allah’ı hiç kimsenin göremeyeceğini ifade eden iki rivayet incelendiğinde onların zayıf derecesinde oldukları ortaya çıkmaktadır. Zira bu rivayetlerin isnat zincirlerinde adı geçen Muhammed b. Humeyd er-Râzî (ö.248) yalanla itham edilmiş bir kimsedir.¹⁴ Zayıf olan diğer bir ravi de Mehrân b. Ebî Ömer er-Râzî’dir. O, Süfyân es-Sevrî’den (ö.161/778) aktardığı rivayetlerde hata eder.¹⁵ Nitekim ilgili rivayetini de Süfyân’dan aktarmıştır. Yine Mücâhid’in “sevabı bekler” şeklindeki açıklaması dışındaki “rablerinin, kendileriyle ilgili vereceği emri beklerler” ve “onun rızkını ve lütfunu beklerler” gibi yorumları içeren diğer iki rivayet de sahih değildir. Çünkü birinin isnadında Muhammed b. Humeyd’in adı geçer. Diğerinin isnadında ise Yahya b. İbrâhim’in durumu meçhul olan babası yer alır.¹⁶ Taberî’nin Mücâhid’den aktardığı diğer üç tarik şöyledir:

- Ebû Kureyb (ö.248) > Ömer b. Ubeyd (ö.185) > Mansûr b. Mu‘temir > Mücâhid.
- Vekî‘ (ö.196/812) > Süfyân es-Sevrî > Mansûr b. Mu‘temir > Mücâhid.

⁹ Örneğin bk. Ebu’l-Hasan Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1423), 4/513; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 23/509; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ûd el-Beğavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997), 8/284-285; Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 8/279.

¹⁰ Ebu’l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Hudâ Mahmûd Karâ’a (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1411/1990), 2/558; Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru Kitâbi’l-Lâhi’l-‘Azîz*, thk. Hâc b. Sa’îd eş-Şerîfî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1990), 444; Ebû Ca’fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, et-*Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 10/197-199. Zemahşerî ise ilgili lafza “ümit ederler” anlamını verir. Bk. Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidî’t-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407), 4/662.

¹¹ Kâdî Ebu’l-Hasan Abdulcebbâr b. Ahmed, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tenbîdi ve’l-‘adl*, thk. Muhammed Mustafa Hilmî – Ebu’l-Vefâ el-Guneymî (b.y.; ed-Dâru’l-Misriyye, ts.), 4/215; Ebû Ali Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecme’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Murtada, 1427/2006), 151-153; Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu’l-bârî şerhu Sabîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 13/425.

¹² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/508.

¹³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/508-509.

¹⁴ Zehebî, *Sîyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 11/503.

¹⁵ Ebû Ahmed b. Adiy el-Curcânî, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1418/1997), 8/222-223.

¹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerhu ve’t-Ta’dîl*, 8/301.

- İbn Beşşâr (ö.252/866) > Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/813-14) > Süfyân es-Sevrî > Mansûr b. Mu'temir > Mücâhid.¹⁷

Birinci ve üçüncü tariklerde herhangi bir sorun gözükmemektedir. Bu yolların ravileri güvenilir kimselerdir. Ancak ikinci tarikte Taberî ile Vekî' arasında kopukluk bulunmaktadır. Zira Taberî 224 yılında doğmuştur. Vekî' ise 196 yılında vefat etmiştir.¹⁸ Dolayısıyla görüşmüş olmaları mümkün değildir. Taberî'nin bu rivayeti, hocası Süfyân b. Vekî' (ö.247) yoluyla işitmiş olması muhtemeldir.¹⁹ Mücâhid'e nispet edilen bu görüşü isnadı yönünden kısa bir eleştiriye tabi tutan ilk müfessir olan Sem'ânî (ö.489/1096), güvenilir raviler yoluyla aktarılmaması nedeniyle bu görüşün sabit olamayabileceğini belirtir.²⁰ Reşid Rıza'nın (ö.1935) aktardığına göre ise İbn Hacer (ö.852/1449), bu görüşün Mücâhid'den sahih bir yolla aktarıldığını söyler.²¹ Şinkî (ö.1354/1936) de bu rivayetin sahih olduğunu belirtir.²² Bütün bunların yanı sıra Lâlekâî (ö.418/1027), Mücâhid'in ayette geçen söz konusu ifadeyi "rablerine bakar durular" şeklinde yorumladığı ile ilgili görüşü iki farklı tarikten rivayet eder.²³ Fakat bu iki tarikten birinin isnadında zayıf bir ravi olan İbrahim b. Ebi'l-Leys'in, diğerinin isnadında da metruk bir ravi olan İbrahim b. Yezîd'in adı geçmektedir.²⁴ Ayrıca bu iki tarikin birinde adı geçen Müemmel b. İsmail, çok hata eden sika bir ravidir.²⁵ Dolayısıyla bu iki rivayet sahih değildir. Mücâhid'in hem hocası İbn Abbâs'a hem de Ehl-i Sünnet'in görüşüne aykırı gibi gözükken bu görüşü savunmasının iki nedeninden söz edilir. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Mücâhid'in ömrünün sonuna doğru bir zihin karışıklığına yakalandığını; İbn Hazm (ö.456/1064) ise rü'yetullah ile ilgili hadislerin ona ulaşmadığını öne sürerek bu durumu açıklamaya çalışır.²⁶ Aslında Mücâhid'in bu görüşü şu iki şekilde açıklanabilir:

Birincisi: İbn Abbâs, İbn Ömer, İkrime (ö.105/723), Hasan-ı Basrî (ö.110/728) ve Katâde (ö.117/735) ve gibi selefîn cumhurunun ilgili ayetin, kulların Allah'ı göreceklerini ifade ettiğini belirtmeleri²⁷ ile Mücâhid'in bu görüşü arasında açık/kesin bir aykırılık görülmemektedir. Bilakis cumhur, ilgili ifadeyi hem ayetin zahirine hem de Arap ve vahiy diline uygun bir şekilde açıklamıştır. Mücâhid ise rü'yetullahı reddetmemiş, sadece ayetteki ifadeyi lüzûmî anlamıyla yorumlamıştır. Bu varsayıma göre Mücâhid, ayetteki ifadeyi "Oysa o gün

¹⁷ Burada ve makalenin bütününde isnat zincirlerinde adı geçen sika ve makbul ravilerin durumlarına özel bir açıklamaya gerek duyulmamıştır. Sadece zayıf ve sorunlu ravilere işaret edilmiştir.

¹⁸ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân, *Meşâbiru 'ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrahim (Mansura: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991), 272-273.

¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 14/268. Nitekim Taberî, tefsirinin bazı yerlerinde Vekî'nin oğlundan rivayette bulunur. Örneğin bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/689.

²⁰ Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhim – Guneym b. Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 6/108.

²¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, nşr. el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kutub (b.y.: y.y., 1990), 9/117.

²² Muhammed Hızır eş-Şinkî, *Kevseru'l-me'ânîyi'd-derârî fi keşfi habâyâ Sahîbi'l-Buhârî* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1415/1995), 8/52.

²³ Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehlî's-Sunneti ve'l-Cemâ'a*, thk. Ahmed b. Sa'd (Suudi Arabistan: Dâru Taybe, 1423/2003), 3/515.

²⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *ed-Du'afâu ve'l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406), 1/47, 60.

²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10/111.

²⁶ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-'Aclî, *Târîhu's-Sikât* (b.y.: Dâru'l-Bâz, 1405/1984), 49; Burhâneddîn Sıbtu İbni'l-Acemî, *el-İğtibât bimen rumiye mine'r-rivâti bi'l-ihtilâl*, thk. Alâeddîn Ali Rıza (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988), 304; Ebû Muhammed Ali b. Hazm, *el-Faslu fi'l-müleli ve'l-ebvâi ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, ts.), 3/2.

²⁷ Bk. Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/349-360.

bir kısım yüzler mutlulukla parıldayacak, rablerine bakarak ondan amellerinin karşılığını bekleyeceklerdir” şeklinde açıklamış olur. Nitekim Dârimî (ö.280/894), mu’tezileden bazı kimse-lerin Mücâhid’in görüşüyle istidlalde bulunduğundan söz etmiş ve buna karşılık olarak “Evet, o yüzler rablerinin vereceği karşılığı beklerler. Bununla birlikte yüce Allah’ın yüzüne bakmaktan daha büyük bir sevap (karşılık) yoktur” yanıtını vererek cumhurun ve Mücâhid’in görüşlerinin uzlaştırılabileceğini savunmuştur.²⁸ Mücâhid’in Allah’ın istivâ gibi sıfatlarını selefin inancına uygun bir şekilde açıklamış olması, bu varsayımı destekler.²⁹ Zira Kur’ân tefsirini defalarca İbn Abbâs’tan dinlemiş olmasına ve Allah’ın diğer sıfatlarının varlığını kabul etmesine rağmen sebepsiz yere hocasına ve sahip olduğu inancına muhalefet etmiş olması, doğrudan uzak bir ihtimaldir. Allah’ın ahirette müminler tarafından görüleceği konusunda çok fazla rivayetin bulunmasına ve sahabenin bu konuda söz birliği etmesine³⁰ rağmen Mücâhid’in bundan habersiz olduğunun iddia edilmesi, pek gerçeği yansıtmamaktadır. Bu varsayıma göre söz konusu iki görüşün arasında var olan farklılık, “karşıtlık” türünden değil, “çeşitlilik” türünden olur.³¹

İkincisi: İki görüşün birbirine aykırı olarak görülmesi ve aralarında bir tercihin yapılmasının gerekli olması hâlinde ise cumhurun görüşünün doğruya daha yakın olduğu söylenebilir. Zira ayetin zahiri cumhurun görüşünü desteklemektedir. Ayetin zahir anlamında bir sorun bulunmadığı hâlde ayetin anlamında takdire gidilmesi ve zahir anlamın terk edilmesi gereksizdir ve doğru değildir.³² Müfessirler, “نظر إلى” ifadesinin “bakmak” anlamında kullandığı hakkında söz birliği etseler de bu ifadenin “beklemek” anlamında kullanımı ile ilgili olarak onların arasında -mensup oldukları mezhebe bağlı olarak- görüş ayrılığı yaşanmıştır. Fakat İbn Dürüsteveyh (ö.347/958), Ezherî (ö.370/980) ve İbn Manzûr (ö.711/1311) gibi dilciler, “نظر إلى” ifadesinin ancak “bakmak” anlamında kullanıldığını ifade ederler.³³ Her hâlükârda “yüz/وجه” lafzıyla birlikte kullanıldığı takdirde bu ifadenin “gözle bakmak” anlamına geleceği, başka bir anlama yorulmasının Arap diline uygun olmayacağı açıktır.³⁴ Kur’ân’da “beklemek” anlamında kullanılan “نظر” lafzının hiçbir ayette “إلى” cer harfiyle birlikte kullanılmaması bu görüşümüzü destekler.³⁵ Mücâhid’in bu yorumu, Allah’ın ahirette

²⁸ Ebû Sa’îd Osmân b. Sa’îd ed-Dârimî, *er-Reddu ‘ala’l-Cebmiyye*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni’l-Esîr, 1416/1995), 124.

²⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sabîhu’l-Buhârî*, thk. Heyet (Beirut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422), “Tevhîd”, 22.

³⁰ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lubâbu’t-te’vîl fî me’âni’t-tenzîl* (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1415), 4/373; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 8/280.

³¹ Selefin tefsirdeki ihtilaf türlerinin detayı için bk. Murat Oral, “İbn Teymiyye ve "Mukaddimetun fî Usûli’t-Tefsir" Adli Eseri”, *Artuklu Akademi* 5 / 1 (Haziran 2018), 98-106.

³² Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beirut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420), 30/733; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’u li-abkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, 1384/1964), 19/108.

³³ Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh, *Tashîhu’l-fasîh ve şerbuhu*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn, nşr. el-Meclisu’l-A’lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye (Kahire: y.y., 1419/1998), 154; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-lûga*, thk. Muhammed Avd Mur’ib (Beirut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001), 14/266; Ebu’l-Fadl Muhammed b. Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1414), 5/216-217.

³⁴ Ebu’l-Leyş Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Babru’l-‘ulûm*, thk. Ali Muhammed Mu’avvid vd. (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1413/1993), 3/427; Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim es-Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Heyet (Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 1436/2015), 28/153-154; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî’n-nihâye*, thk. Heyet, nşr. Mecmû’atu Buhûsi’l-Kitâbi ve’s-Sunne (b.y.: y.y., 1429/2008), 12/7879-7880.

³⁵ Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, nşr. ‘Îmâdetu’l-Bahsi’l-İlmî (b.y.: y.y., 1430), 22/510; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 30/732; Hâzin, *Lubâbu’t-te’vîl*, 4/372-373.

müminler tarafından görüleceği ile ilgili birçok sahih hadisle de çelişmektedir. Hâlbuki bu hadislerden birinde geçtiği üzere Hz. Peygamber, kendisine “Ey Allah’ın Resulü! Kıyamet gününde rabbimizi görecek miyiz?” diye sorulması üzerine “Evet!” yanıtını vermiştir.³⁶ Mücâhid dâhil olmak üzere selef, “وَجُودَ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ” ifadesini “O gün bazı yüzler mutluluktan ve nimet içinde kalmaktan dolayı parlayacaktır, güzelleşecektir”³⁷ şeklinde yorumlamıştır. O hâlde bu ayette söz konusu kimselerin nimet içinde oldukları bildirildiği hâlde sonraki ayetin “rablerinden sevap beklerler” anlamına yorulması, gereksiz bir tekrar olmaz mı? Sonraki ayette sözü geçen durumun, önceki ayette anlatılan “nimet içinde olma” durumundan farklı/üstün olması gerekir.³⁸ Başka bir deyişle; bu iki ayette geçen ifadeler, Yûnus suresinin 26. ayetinde geçen “Güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır” ifadesine benzemektedir. Nitekim Hz. Peygamber, “daha güzel” ifadesiyle cennetin ve “fazlası” lafzıyla da rü’yetullahın kastedildiğini bildirmiştir.³⁹

Her hâlükârda Mücâhid’in rü’yetullahı inkâr ettiği algısının yanlış bir algı olduğu söylenebilir. Zira onun rü’yetullahı inkâr ettiği konusunda ne sahih bir rivayet aktarılmıştır ne de onun ilgili ayete getirdiği yorum bunu gerektirir. Bu bağlamda kanaatimizce, sözünü ettiğimiz birinci varsayım/açıklama daha güçlüdür. İkinci açıklamanın esas alınması hâlinde dahi Mücâhid’in yorumu, sadece sözü geçen ayetin anlaşılmasıyla ilgili olur. Yoksa bu yorum, rü’yetullahın reddini gerektirmez.

2. Makâm-ı Mahmûd Yorumu

Taberî’ye kadar olan müfessirler, “Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabbin seni övülmüş bir makama/Makâm-ı Mahmûd’a yükseltsin”⁴⁰ ayetinde geçen Makâm-ı Mahmûd’u “şefaât” olarak yorumlamıştır. Taberî ise konuyla ilgili iki görüş nakleder. Birinci görüşe göre Makâm-ı Mahmûd’dan maksat şefaattir ki bu cumhurun görüşüdür. İkinci görüşe göre ise Makâm-ı Mahmûd, “Allah’ın Hz. Muhammed’i arşın üzerine oturtmasıdır.” Taberî bu görüşü Mücâhid’e nispet eder. Bununla birlikte diğer görüşün de ondan aktarıldığını belirtir ve her ikisinin de isnadını zikreder.⁴¹ Ardından cumhurun görüşünü tercih etmekle birlikte Mücâhid’in Hz. Muhammed’in arşa oturtulmasıyla ilgili görüşünün mana ve akıl yönünden sorunsuz olduğunu ve bunun mümkün olabileceğini belirtir.⁴² Sa’lebî (ö.427/1035), Kurtubî (ö.671/1273) ve Şevkânî (ö.1250/1834) gibi müfessirler de Taberî ile aynı görüşü paylaşırlar.⁴³

³⁶ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 84; Ebu’l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sabîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1374/1955), “İmân”, 182.

³⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/71.

³⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te’vilâtu Eblî’s-Sunne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1426/2005), 10/349.

³⁹ Müslim, “İmân”, 181; Ebû Abdurahman Ahmed b. Şu’ayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kubra*, thk. Hasan Abdulmun’im Çelebî (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1421/2001), “Nu’ût”, 56.

⁴⁰ el-İsrâ 17/79.

⁴¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/45, 47.

⁴² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/47-53.

⁴³ Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân*, 16/432, 450-451 Kurtubî, *el-Câmi’u li-abkâmi’l-Kur’ân*, 10/309, 311-312; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Dımaşk: Dâru İbni Kesîr, 1414), 3/299.

İbn Abdilber (ö.463/1071) ise Mücahid'in "ru'yetullah" ve "Makâm-ı Mahmûd" ile ilgili yorumlarında cumhura muhalefet ettiğini belirterek onun bu yorumlarına karşı çıkar.⁴⁴ Yine Makâm-ı Mahmûd konusunda onun cumhurla aynı görüşü paylaştığını gösteren rivayete dayanarak Makâm-ı Mahmûd'un "şefaât" anlamına geldiği konusunda icmanın gerçekleşmiş olduğunu iddia eder.⁴⁵ Vâhidî (ö.468/1076) de Hz. Muhammed'in arşa oturtulacağı görüşünün çok çirkin olduğunu söyler ve bu konuda birtakım itirazlarda bulunur.⁴⁶ Alûsî (ö.1270/1854) ve Kâsımî (ö.1914) ise Vâhidî'ye karşı çıkararak itirazlarına yanıt vermeye çalışırlar.⁴⁷ Söz konusu görüşle ilgili anlaşmazlık müfessirlere özgü değildir. Bilakis genel olarak İslam bilginleri arasında bu konuda bir görüş ayrılığı yaşanmıştır. Kimisi Mücahid'den aktarılan rivayeti reddeden kimseleri cehmîlikle suçlamış, kimisi de ilgili rivayetin zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Öyle ki İbn Kesîr'in (ö.774/1373) aktardığı üzere bu konuda Müslümanların arasında çatışmalar yaşanmış ve bu çatışmalar esnasında ölenler olmuştur.⁴⁹

Taberî, Hz. Muhammed'in arşa oturtulacağı görüşünü Mücahid'den şu isnatla aktarmıştır:

- Abbâd b. Ya'kûb el-Esedî (ö.250) > Muhammed b. Fudayl (ö.195) > Leys b. Ebî Süleym (ö.138) > Mücâhid.

Abbâd b. Ya'kûb "metruk" ve Leys b. Ebî Süleym "zayıf" bir ravidir.⁵⁰ İbn Fudayl ise Şiilikle itham edilmekle birlikte "sadûk" kabul edilmiştir.⁵¹ Dolayısıyla bu rivayet zayıftır. Bu rivayet Mücâhid'den farklı yollarla aktarılmış olsa da⁵² ilgili rivayetlerin geneli İbn Fudayl > Leys b. Ebî Süleym > Mücâhid yoluyla gelmektedir.⁵³ Taberî, Mücâhid'in cumhurla aynı görüşü paylaştığına dair rivayeti de şu üç isnatla aktarmıştır:

- Muhammed b. 'Amr el-Bâhilî (ö.249) > Ebû 'Âsım Dahhâk b. Mahled (ö.212/828) > İsa b. Meymûn el-Mekkî > İbn Ebî Necîh > Mücâhid.

⁴⁴ Ebû Ömer b. Abdilber en-Nemrî, *et-Tembûd*, thk. Muhammed Beşşâr 'Avvâd vd., nşr. Muessesetu'l-Furkân li'l-Turâsî'l-İslâmî (London: y.y., 1439/2014), 5/169-170.

⁴⁵ İbn Abdilber, *et-Tembûd*, 11/671-672.

⁴⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/388; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf, *el-Babru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 7/101-102.

⁴⁷ Mahmûd b. Abdullah el-Alûsî, *Râhu'l-me'ânî fi't-tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Aşîmi ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdulbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 8/135-137; Muhammed Cemâleddin el-Kâsımî, *Mebâsinu't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 6/493-494.

⁴⁸ Örneğin bk. Ebû Ya'la Muhammed b. Huseyn, *İbtâlu't-te'vîlât li-abbâri's-sifât*, thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamed el-Hamûd en-Necdî (Kuveyt: Girâs, 1434/2013), 516-534; Ebû Bekir Muhammed b. Huseyn el-Âcurrî, *es-Şer'î'a*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleymân ed-Dumeycî (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1420/1999), 4/1612; Ebu'l-Fadl Kadî İyâd b. Mûsa, *İkmâlu'l-mu'allim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmâîl (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 1/571.

⁴⁹ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997), 15/42-43.

⁵⁰ Ebû Abdurahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *ed-Du'afâu ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 90.

⁵¹ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Takrîbu't-tehzi'b*, thk. Muhammed 'Avâme (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986), 502.

⁵² Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, *es-Sunne*, thk. Atıyye ez-Zehrânî (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1410/1989), 1/213-268.

⁵³ Mücâhid'den bu görüşün aktarıldığı diğer yollarda zayıftır. Detaylı bilgi için bk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletu'l-ebâdîsi'd-da'îfeti ve'l-mevdâ'ati ve eserubâ's-seyyin fi'l-umme* (Riyâd: Dâru'l-Me'ârif, 1412/1992), 2/255-256; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mubtasaru'l-uluwv*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, nşr. el-Mektebu'l-İslâmî (b.y.: y.y., 1412/1991), 14-25, 235-236; 'Azamî, el-Câmi'u'l-kâmilu fi'l-hadîsi's-sahîhi's-şâmilî'l-murettebi 'ala ebvâbi'l-fikh, 1/632-634.

- Hâris b. Muhammed et-Temîmî > Hasan b. Mûsa el-Eşyeb (ö.209) > Verkâ b. Ömer el-Yeşkurî > İbn Ebî Necîh > Mücâhid.
- Kâsım b. Hasan el-Hemedânî (ö.272) > Hüseyin b. Dâvud el-Masîsî (ö.226) > Haccâc b. Muhammed el-Masîsî (ö.206) > İbn Cureyc (ö.150/767) > Mücâhid.⁵⁴

Bu üç tarihte adı geçen ravilerin durumunda bir sorun bulunmaması sebebiyle rivayet sahihtir. Dolayısıyla Mücâhid'in aslında cumhurun görüşünü savunduğu açıktır. Kanaatimizce doğru olan görüş de budur. Zira Makâm-ı Mahmûd'un Hz. Peygamber'in mahşer halkı için yapacağı genel şefaath olduğu sahih rivayetlerde açıkça beyan edilmiştir.⁵⁵ Sahih rivayetin terk edilip zayıf rivayetin esas alınmasının ise doğru bir yaklaşım olmayacağı ortadadır.

Mücâhid'den aktarılan "Hz. Muhammed'in arşa oturtulacağı" görüşünün isnat açısından zayıf olduğunu belirtmekle birlikte bu durumun aklen imkânsız olmadığına değinmekte yarar vardır. Hz. Muhammed'in arşın üzerinde oturması, selefin "istivâ" sıfatıyla ilgili yorumuyla çelişmez. Çünkü Allah'ın arşa istivâsı, onun insanlar gibi arşın üzerinde oturması şeklinde anlaşılmalıdır. Bilakis bu sıfat, Allah'ın kendi yüceliğine has bir şekilde arşın üzerine yükselmesi anlamında kabul edilmiştir.⁵⁶ Allah Teâlâ'nın gökleri ve yeri yaratmadan önce arş üzerinde ve kendi katında bulunan bir kitaba "rahmetim gazabımı geçmiştir" ifadesini yazdığından söz eden sahih rivayet, arşın üzerinde bir yaratılmışın bulunabileceği olasılığının mümkün olduğunu göstermektedir.⁵⁷ Bununla birlikte bu durum akli açıdan mümkün olsa da bunun gibi zayıf ve maktu bir rivayetin inanç boyutunda esas alınması söz konusu olamaz. Zayıf olmasına rağmen hatırı sayılır sayıdaki kimi bilginlerin⁵⁸ bu rivayeti reddedenleri cehmîlikle suçlaması, onların içinde yaşadıkları dönemin gerektirdiği bir tutum olmakla açıklanabilir. Şöyle ki; *Sünen* yazarı Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö.275/889), Cehmiyyenin arşın üzerinde bir varlığın bulunmasını inkâr ettikleri için Ehl-i Sünnet bilginlerinin Cehmîyyeyi öfkendirmek amacıyla bu rivayeti aktarıp durduklarını ve bunu reddedenleri cehmîlikle suçladıklarını ifade eder.⁵⁹

Sonuçta Mücâhid'e nispet edilen bu rivayetin zayıf olması ve Mücâhid'in cumhurun görüşünü savunduğunun sahih bir yolla nakledilmesi hasebiyle Mücâhid'in, Makâm-ı Mahmûd'un yorumu konusunda cumhura muhalefet etmediği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla onun bu konuda herhangi bir ithama maruz kalması yersizdir.

3. Mesh Yorumu

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâîloğullarından bir topluluğun işledikleri günahların cezası olarak maymunlara ve domuzlara dönüştürüldüğünü bildirmiştir.⁶⁰ Selef, söz konusu

⁵⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/45.

⁵⁵ Buhârî, "Zekât", 52, "Tefsîru'l-Kur'ân -İsrâ Sûresi-", 11, "Tevhîd", 24.

⁵⁶ "İstivâ" sıfatıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Murat Oral, "Selefin ve Halefin Tevil Yaklaşımları ve Bunun Tefsire Yansımaları", *Antakîyat* 5 / 1 (Haziran 2022), 38-42.

⁵⁷ Buhârî, "Tevhîd", 54.

⁵⁸ Muhammed b. Ahmed b. Vâsıl, Ebû Ca'fer ed-Dakîkî, İshâk b. Râheveyh ve Hârûn b. Ma'rûf bu kimselerden bazılarıdır. Bk. Hallâl, *es-Sunne*, 1/214, 217, 219.

⁵⁹ Hallâl, *es-Sunne*, 1/214.

⁶⁰ Bk. el-Bakara 2/65; el-Mâide 5/60; el-A'râf 7/166.

dönüşümün şekilsel olduğu konusunda söz birliği etmiştir.⁶¹ Buna göre ilgili topluluğun gerçekten maymunlara ve domuzlara dönüştürüldüğü, sadece Mücâhid b. Cebr'in bu dönüşümü şekilsel değil de ahlaksal boyutta ele aldığı aktarılmıştır.⁶² Bu görüşe göre Allah Teâlâ, yaptıklarına karşılık olarak onların ahlakını, duygularını ve davranışlarını maymunların ve domuzların ahlak yapısına dönüştürmüştür. Mücâhid'e nispet edilen bu görüşü aktaran ilk müfessir olan Taberî, bu görüşü iki farklı yoldan rivayet etmiştir:

- Muhammed b. 'Amr el-Bâhilî > Ebû 'Âsım Dahhâk b. Mahled > İsa b. Meymûn el-Mekkî > İbn Ebî Necîh > Mücâhid.
- Müsennâ b. İbrahim el-Âmilî > Ebû Huzeyfe Musa b. Mes'ûd en-Nehdî (ö.220) > Şibl b. Abbâd el-Mekkî > İbn Ebî Necîh > Mücâhid.⁶³

İbn Ebî Hâtim (ö.327/938) de bu görüşü, babası > Ebû Huzeyfe Musa b. Mes'ûd yoluyla Mücâhid'den aktarmıştır.⁶⁴ İbn Kesîr, bu görüşün Mücâhid'den ceyyid bir yolla aktarıldığını belirtmiştir. İbn Kesîr'in bu rivayetle ilgili verdiği hükmün doğru olduğu kanaatindeyiz. Zira Taberî'nin aktardığı birinci isnat zincirindeki ravilerde herhangi bir sorun yoktur. İkinci isnat zincirinde adı geçen Taberî'nin hocası el-Âmilî ise meçhul bir kimsedir.⁶⁵ Ebû Huzeyfe de sadûk olmakla birlikte kötü bir hafızaya sahip olduğu söylenen bir ravidir.⁶⁶ Dolayısıyla Taberî'nin aktardığı ikinci isnat zayıftır. Bununla birlikte Âmilî dışında Ebû Hâtim'in de bu rivayeti Ebû Huzeyfe'den aktarmış olması ve söz konusu rivayetin güvenilir başka bir yolla nakledilmesi, Ebû Huzeyfe'nin bu rivayetinde hatalı aktarımda bulunmadığını gösterir.

Taberî, Mücâhid'in görüşünü aktardıktan sonra buna karşı çıkar ve onun selefin icmaına aykırı olduğunu söyler.⁶⁷ Bu konudaki icmaı Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437/1045) de aktarır.⁶⁸ Müfessirlerin konuyla ilgili görüşlerini incelediğimizde bu görüşün Mücâhid'den başkasına nispet edilmediğini tespit ettik. O hâlde bu konuda aktarılan icma iddiası doğrudur. Nitekim modern döneme dek yazılan hiçbir tefsir eserinde Mücâhid'in bu görüşü desteklenmemiştir. Bilakis ya ona itiraz edilmiş⁶⁹ ya da sadece aktarılmıştır.⁷⁰ Buna göre ayette geçen meshin şekilsel olduğu konusunda selefin yanı sıra modern döneme dek yaşamış müfessirlerin de icması söz konusudur.

Zamanla modernizm akımının etkisiyle ve din ile bilimin arasının uzlaştırılması amacıyla kimi müfessirler, söz konusu icmaı göz ardı ederek Mücâhid'in görüşünü savunmuştur.

⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/63-65.

⁶² Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/443.

⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/65.

⁶⁴ Ebû Muhammed b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tîb, nşr. Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz (Suudi Arabistan: y.y., 1419), 1/133.

⁶⁵ Ekrem b. Muhammed el-Eserî, *Mu'cemu Şuyûbi't-Taberî* (Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1426/2005), 420.

⁶⁶ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Riyâd: Mektebetu'l-Me'ârif, 1409), 97; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerbu ve't-ta'dîl*, 8/163-165.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/65.

⁶⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nibâye*, 1/301.

⁶⁹ Örneğin bk. Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/290-291; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422), 1/74.

⁷⁰ Örneğin bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nuketü ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 1/135.

Muhammed Abduh (ö.1905), Reşîd Rıza ve Merâğî (ö.1952) bu konuda örnek gösterilebilir.⁷¹ Abduh, ayetin İsrâîloğullarının maymunlara dönüştürülmesine açıkça delalet etmediğini belirtmiş ve konuyla ilgili geriye sadece aktarılan hadislerin kaldığını söylemiştir. Aktarılan hadislerin sahih olması hâlinde ise şekilsel meshin, günahkârlar için bir ibret teşkil etmeyeceğini savunmuştur. Zira ona göre günahkârlar, Allah'ın bütün günahkârları insan türünden başka bir türe dönüştürmediğini görüp bilmektedirler. Bu yüzden asıl ibret, ahlaksal meshte söz konusu olabilir.⁷² Merâğî de Abduh'un sözünü ettiği durumun Mücâhid'in görüşünü desteklediğini savunmuş ve İbn Kesîr'in de bu görüşte olduğunu aktarmıştır.⁷³

Ayetin ifadesi, Abduh'un iddiasının aksine şekilsel meshe gayet açık bir şekilde delalet etmektedir. Nitekim modern döneme dek Mücâhid dışındaki bütün müfessirlerin aynı görüşü paylaşması bunu destekler. Meshle ilgili ayette "*bunun üzerine onlara, 'aşağılık maymunlar olun!' dedik*"⁷⁴ emri geçmektedir. Bu emir ise dinî bir emir değil kevnî bir emirdir. Allah'ın hayvana benzemeyi dinen emretmeyeceği ve muhatapların gerçekten maymunlara kendiliklerinden dönüşmeyeceği göz önünde bulundurulduğunda bu emrin, gerçekleşmesi kaçınılmaz olan kevnî bir emir olduğu rahatlıkla anlaşılır.⁷⁵

Bütün günahkârların meshe maruz kalmamasına dayanarak günahkârların şekilsel meshten ibret almayacağını düşünmek ve bu yüzden de şekilsel meshin meydana gelmediğini savunmak, temelsiz bir varsayım ve iddiadır. Abduh'un sözünü ettiği bu varsayımın bizzat kendisiyle ona şu şekilde yanıt verilebilir: Günahkârlar, Allah Teâlâ'nın bütün günahkârları Nûh kavmi gibi tufanla yok etmediğini, Âd veya Semûd kavmi gibi fırtınayla ya da çılgınlıkla helak etmediğini, Lût kavmi gibi yere geçirmediğini ve başlarına taş yağdırmadığını, firavun ve askerleri gibi suda boğmadığını görüp bilmektedirler. Bu varsayıma dayanarak söz konusu azap türlerinin meydana gelmediğini iddia etmek, tutarsız bir tutum olur. Allah Teâlâ günahkârları uyardığında azap türünün kendisiyle değil bizzat azap olgusuyla onları uyarmıştır. Buna göre bu azap türlerinden haberdar olan günahkârlar, bu veya buna benzer azaplara maruz kalabileceklerini düşünerek yaşanan durumdan ibret alırlar. Abduh'un bu varsayımını müminler açısından da şöyle değerlendirebiliriz: Müminler, Allah Teâlâ'nın Hz. Nûh'u tufandan kurtardığını, Hz. Musa için denizi yardığını ve onu Firavun'dan kurtardığını, Hz. İsa'yı inkârcıların elinden kurtarıp göğe yükselttiğini bilirler. Bununla birlikte darda kalan her müminin bu şekilde kurtarılmadığına, hatta kimi zaman ölümle-musibetle imtihan edildiğine tanık olurlar. O hâlde bu varsayıma dayanarak Allah'ın, adı geçen peygamberleri bahsi geçen şekilde kurtarmadığı söylenebilir mi?

Ayrıca Bakara suresinin 40. ayetinden itibaren Allah Teâlâ Yahudilere, atalarına verdiği nimetlerden söz eder ve isyanları karşısında onları maruz bıraktığı azap türlerini hatırlatır. Bu bağlamda onlara olağanüstü yardımlarda bulunduğunu, ancak isyanları sebebiyle yıldırım çarpmasına maruz kalıp öldüklerini ve sonradan diriltildiklerini, Tûr dağının başlarının

⁷¹ Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/284-286; Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, nşr. Şirketu Mustafa el-Bâbî (Mısır: y.y., 1365/1946), 1/138-140.

⁷² Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/285.

⁷³ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 1/140.

⁷⁴ el-Bakara 2/65.

⁷⁵ Ebû Muhammed Abdulhak b. Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/160; Ebû Hayyân, *el-Babru'l-mubît*, 1/397.

üzerine yükseltildiğini vb. bildirir.⁷⁶ Bu buyruklardan sonra mesh olayından söz edilmesi, bu olayın da olağanüstü bir durum olduğuna işaret eder.⁷⁷ Yoksa bu sadece ahlaksal bir dönüşüm olsaydı, bu durumda Allah Teâlâ isrâîloğullarını içinde buldukları durumun kendisiyle onları tehdit etmiş olurdu. İçinde buldukları bir durumla onları tehdit etmesinin ise bir anlamı ve faydası yoktur. Şöyle ki; Allah Teâlâ, inkârcıların hayvanlar gibi olduklarını ve hatta onlardan daha beter olduklarını bildirmiştir.⁷⁸ Bu durumda olan kimseleri ise ahlaksal açıdan hayvanlara benzetmekle tehdit etmek yersizdir. Abduh'un şekilsel meshin ibret olamayacağını iddia etmesinin aksine İbn Âşûr'un (ö.1973) belirttiği gibi şekilsel mesh, ahlaksal meshten farklı olarak hem bu dönüşüme maruz kalanlar hem de diğer insanlar için bir ibret vesilesidir.⁷⁹

Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652-53) gibi bazı sahabilerin Hz. Peygamber'e maymunların ve domuzların meshe maruz kalmış kimseler olup olmadıklarını sormaları ve Hz. Peygamber'in meshe uğramış kimselerin nesillerinin kesildiğini bildirmesi, ayette geçen meshin şekilsel olduğunu açıkça gösterir.⁸⁰ Bu konuyu açıklığa kavuşturan buna benzer sahih hadislerin Abduh'un sözünü ettiği basit gerekçelerle zayıf sayılması veya göz ardı edilmesi, doğru bir yaklaşım değildir. Merâğî'nin ise İbn Kesîr'in Mücâhid'in görüşünü savunduğunu belirtmesi⁸¹ doğruyu yansıtmamaktadır. Çünkü İbn Kesîr, Mücâhid'in görüşünün ayetteki lafzın zahirine aykırı garip bir görüş olduğunu söyleyip şekilsel meshin gerçekleştiğini savunmuştur.⁸² Şekilsel meshin aklen mümkün olmasıyla birlikte meshin, lafzın zahirine uygun bir şekilde açıklanmayıp mecaza kaçılması gereksizdir.⁸³

İbn 'Âşûr, şekilsel meshin İbranice tarih kitaplarında yer almamasının Mücâhid'in görüşünü desteklediğini söyler, bununla birlikte her iki mesh türünün ibretlik olduğunu ifade eder.⁸⁴ Hâlbuki mesh azabı Tevrat'ta açıkça zikredilmese de Yahûdî kutsal metinlerinde geçtiği üzere Allah Teâlâ, Cumartesi yasağına uymayanları kendi katından gelecek bir azapla tehdit etmiş ve hatta bu azabı gerçekleştirmiştir.⁸⁵ Bu durum, Kur'an'da sözü edilen mesh azabının meydana geldiğini gösterir. Allah Teâlâ'nın Cumartesi ashabının maruz kaldıkları azaptan söz ederken Yahudilerin bunu bildiğini söylemesi⁸⁶ ve buna Hz. Peygamber dönemindeki Yahudilerin itiraz etmemesi, mesh olayının Yahudiler tarafından bilindiğini gösterir. Olaylara İbn 'Âşûr'un sözünü ettiği bakış açısıyla yaklaşmak "İsrâîloğulları hakkında Yahudi

⁷⁶ el-Bakara, 2/40-64.

⁷⁷ Cevâd Muğniye de buna benzer bir durumdan söz eder. Bk. Muhammed Cevâd Muğniyye, *et-Tefsîru'l-kâşif* (Irak: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1948), 1/121-122.

⁷⁸ El-Furkân 25/44.

⁷⁹ Muhammed et-Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tabrîr ve't-temvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/544.

⁸⁰ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 7/40; Müslim, "Kader", 2663.

⁸¹ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 1/140.

⁸² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/288-289.

⁸³ Fahreddîn er-Râzî, *Mejâtîhu'l-gayb*, 3/541.

⁸⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tabrîr ve't-temvîr*, 1/544.

⁸⁵ Yusuf Ağkuş – Abdullah Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Cumartesi (Şabat) Yasakları ve Mesh Hadisesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (Aralık 2017), 2778-2782.

⁸⁶ el-Bakara 2/65.

kaynaklarında yer almayan tüm bilgilerin yanlış, geçersiz olduğu anlamına gelir ki bu da kabul edilebilir bir düşünce olarak gözükmemektedir.”⁸⁷

Mücâhid b. Cebr, şekilsel meshin imkânsızlığına inandığından dolayı ahlaksal meshi savunmuş değildir. Bilakis onun vahyin bildirdiği olağanüstü olayları reddettiği yönünde bir nakil yoktur. O, Allah Teâlâ'nın Cuma suresinin 5. ayetinde geçtiği gibi bazı ayetlerde kitap ehlini hayvanlara benzetmesinden hareketle bu ayette de bir benzetmenin söz konusu olduğunu düşünmüştür. Ancak kitap ehlinin veya inkârcıların hayvanlara benzetildiği diğer ayetlerde Allah Teâlâ'nın bir benzetme yaptığı açıkça ifade edilir. Örneğin Allah Teâlâ Yahudileri kitap yüklü merkeplere benzettiğinde “*Onların örneği...*”⁸⁸ ve inkârcıları genel bir şekilde hayvanlara benzettiğinde “*onlar hayvanlar gibidirler...*”⁸⁹ ifadesini kullanır. İnkârcıların vahiyden yüz çevirmesini anlatırken de onların aslandan kaçan yabancı eşekler gibi oldukları belirtir.⁹⁰ Meshten söz edilen ayetlerde ise bir benzetme yapıldığına delalet eden herhangi bir ifade kullanılmaz. Bilakis Allah Teâlâ meshin ibret verici bir ceza olduğunu bildirir.⁹¹ O hâlde hayvanlara benzetilmenin yapıldığı ayetlerde işlenen suçtan, meshten söz edilen ayetlerde ise bu suçun cezasından söz edilmektedir. Suç benzetmesinin ise ibretlik bir yönü bulunmaz. Kanaatimizce Allah Teâlâ ahlaksal açıdan hayvanlara benzeyen Yahudileri, şekilsel açıdan da hayvanlara benzeterek cezalandırmış ve onları ahlaksal açıdan hayvanlara benzeme olasılığı bulunan başka kimselere bir ibret vesilesi kılmıştır.

Mücâhid b. Cebr, ayeti yorumlarken “kalpleri meshedildi” açıklamasıyla yetinseydi onun görüşü ile cumhurun görüşü uzlaştırılabilirdi. Çünkü kalplerin ve bedenlerin birlikte meshedilmiş olması mümkündür. Bu durumda cumhur meshin bir yönüne, Mücâhid de onun diğer yönüne değinmiş olurdu. Ancak açıklamasının devamında “onlar maymunlara dönüştürülmediler” ifadesini kullanması ve bunun bir benzetme olduğunu söylemesi, iki görüşün çelişmesini gerektirir.

Sonuç

Hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde tefsirde otorite kabul edilen Mücâhid b. Cebr'in kimi ayetlerin tefsirinde cumhurun görüşüne veya İslam bilginlerinin üzerinde söz birliği ettiği görüşe muhalefet ettiği rivayet edilir. “Rü'yetullah, Makâm-ı Mahmûd ve mesh” ile ilgili ondan aktarılan görüşler, böyle bir muhalefetin söz konusu olduğu yerlere örnek verilebilir. Mücâhid'e nispet edilen bu tür görüşlerin hem isnat hem de metin-tutarlılık açısından incelenmesi, gerçek bir muhalefetin söz konusu olup olmadığını ve ilgili görüşün Mücâhid'e nispetinin kesin olup olmadığını bilmek açısından önemlidir.

Mücâhid b. Cebr'in bahsi geçen konulardan rü'yetullah ile ilgili yorumu isnat ve metin açısından incelendiğinde onun aslında rü'yetullahı kabul eden cumhura muhalefet etmediği anlaşılır. Zira rü'yetullahın imkânsız olduğu ile ilgili ondan aktarılan rivayetlerin isnadı zayıftır. Sadece Kıyamet suresinin 22-23. ayetlerinde geçen “*Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine*”

⁸⁷ Ağkuş – Altuncu, “Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Cumartesi (Şabat) Yasakları ve Mesh Hadisesi”, 2790.

⁸⁸ el-Cuma 62/5.

⁸⁹ el-Furkân 25/44.

⁹⁰ el-Müddessir 74/50-51.

⁹¹ el-Bakara 2/66.

bakarak mutlulukla parıldayacaktır” ifadesini “rablerinin sevabını/vereceği karşılığı beklerler” şeklinde yorumladığı ondan sahih bir yolla aktarılmıştır. Söz konusu yorum ise rü’yetullahla çelişmez. Zira müminler, Allah’a bakarak onun vereceği karşılığı bekleyebilirler. Bu iki görüşün çeliştiğinin varsayılması hâlinde ise cumhurun görüşü daha doğru olur. Zira ilgili ayette geçen “ناظرة” ifadesi “yüzler” lafzına nispet edilmektedir. Bu durum ise ilgili lafzın “yüzlerin bakışı” anlamında kullanıldığını gösterir. Rü’yetullah konusunda aktarılan sahih rivayetler de bu yorumu destekler.

Cumhur, Makâm-ı Mahmûd’un Hz. Muhammed’in şefaatinin ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğunu savunur. Mücâhid’in ise onu “Hz. Muhammed’in arşa oturtulması” şeklinde yorumladığı aktarılmıştır. Bunu aktaran rivayetlerin çoğunluğu, Muhammed b. Fudayl > Leys b. Ebî Süleym yoluyla nakledilmiştir. Leys b. Ebî Süleym’in zayıf olmasından dolayı ise bu rivayetler sorunludur. Nitekim Mücâhid’in bu konuda cumhurun görüşünü savunduğu sahih tariklerle rivayet edilmiştir. Dolayısıyla Mücâhid’in bu konuda cumhura muhalefet ettiği iddiası gerçeği yansıtmamaktadır.

Mücâhid’in gerçekten şâz olduğunu söyleyebileceğimiz görüşü, mesh olayıyla ilgili görüşüdür. Modern döneme dek İslam bilginleri Cumartesi ashabının şekilsel anlamda maymunlara dönüştürüldüğünü kabul ettiği hâlde sadece Mücâhid, söz konusu dönüşümün ahlaksal boyutla sınırlı olduğunu savunur. Bu görüş Mücâhid’den sahih bir yolla aktarılmıştır. Bununla birlikte Mücâhid’in bu görüşü pek tutarlı değildir. Zira meshin şekilsel olarak gerçekleştiği sahih rivayetlerle Hz. Peygamber’den aktarılmıştır. Yine Allah Teâlâ işledikleri suçun bir cezası olarak Yahudilerden bir topluluğu maymunlara dönüştürdüğünü bildirmiştir. Yahudilerin merkep gibi hayvanlara benzetildiği diğer ayetlerde ise cezanın değil suçun benzetilmesi söz konusudur.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Murat ORAL).

Yazar(lar) / Author(s)

Murat ORAL

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Aclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Târîhu's-Sikât*. b.y.: Dâru'l-Bâz, 1405/1984.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasan. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hudâ Mahmûd Karâ'a. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1411/1990.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Heyet. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Curcânî, Ebû Ahmed b. Adiy. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Dârimî, Ebû Sa'îd Osmân b. Sa'îd. *er-Reddu 'ala'l-Cehmiyye*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1416/1995.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed Avd Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Hâzin, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Lubâbu't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru Kitâbi'l-Lâhi'l-'Azîz*. thk. Hâc b. Sa'îd eş-Şerîfî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-'Amravî. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer. *Tashîhu'l-fasîh ve şerhuhu*. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. nşr. el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye. Kahire: y.y., 1419/1998.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed. *el-Cerhu ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tuâsi'l-'Arabî, 1271/1952.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali. *el-Faslu fî'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *es-Sikât*. nşr. Dâiratu'l-Me'ârifî'l-'Usmâniyye. Haydarabad: y.y., 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr*. thk. Merzûk Ali İbrahim. Mansura: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk. *Fethu'l-bâb fî'l-kunâ ve'l-elkâb*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyâd: Mektebetu'l-Kevser, 1417/1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtu'l-kubra*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410/1990.

- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *ed-Du'afâu ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîdi ve'l-'adl*. thk. Muhammed Mustafa Hilmî – Ebu'l-Vefâ el-Guneymî. b.y.; ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Karakuş, Abdulkadir. “Mücâhid b. Cebr'in Tefsiri ve Tefsirindeki İsrailî Rivayetlere Yarattılışla İlgili Ayetler Bağlamında Bir Bakış”. *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler: Kur'an İlimleri ve Tefsir*. ed. Hidayet Aydar vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Kur'an Yolu*. Erişim 15 Nisan 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrâhîm Atfîş. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan. *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-Sunneti ve'l-Cemâ'a*. thk. Ahmed b. Sa'd. Suudi Arabistan: Dâru Taybe, 1423/2003.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*. thk. Heyet. nşr. Mecmû'atu Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sunne. b.y.: y.y., 1429/2008.
- Mücâhid b. Cebr, Ebu'l-Haccâc. *Tefsîru'l-imâm Mücâhid b. Cebr*. thk. Muhammed Abduselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1410/1989.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *el-Kunâ ve'l-esmâ*. thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. nşr. İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî. Medine: y.y., 1404/1984.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdurahman Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünenü'l-kubra*. thk. Hasan Abdulmun'im Çelebî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref. *Tehzîbu'l-esmâi ve'l-luğât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Oral, Murat. “İbn Teymiyye ve "Mukaddimetun fî Usûli't-Tefsir" Adlı Eseri". *Artuklu Akademi* 5 / 1 (Haziran 2018), 91-113.
- Oral, Murat. "Selefin ve Halefin Tevil Yaklaşımları ve Bunun Tefsire Yansımaları". *Antakiyat* 5 / 1 (Haziran 2022), 25-53.
- Rıza, Reşîd. *Tefsîru'l-menâr*. nşr. el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kutub. b.y.: y.y., 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim. *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Heyet. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'an*. thk. Yâsir b. İbrâhîm – Guneym b. Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahru'l-'ulûm*. thk. Ali Muhammed Mu'avvid vd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Sıbtu İbni'l-'Acemî, Burhâneddîn. *el-İğtibât bimen rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*. thk. Alâeddîn Ali Rıza. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988.

- Şinkîti, Muhammed Hızır. *Keşseru'l-me'ânîyyi'd-derârî fî keşfi habâyâ Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1415/1995.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *ed-Durru'l-Mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tabersî, Ebû Ali Fadl b. Hasan. *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Murtada, 1427/2006.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-basît*. nşr. 'Îmâdetu'l-Bahsi'l-'İlmî. b.y.: y.y., 1430.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Heyet. b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.